

Історичне краєзнавство

DOI: 10.31110/consensus/2024-01/137-145

УДК (UDC) 94 (092) (477.51) «1877/1944»

HISTORICAL AND LOCAL LORE ACTIVITY OF STEPAN HAVRYLOVYCH BARAN-BUTOVYCH (1877-1944)

Yaroslav Trykashnyi*

Abstract

The article is dedicated to the Ukrainian historian, archaeologist, local historian and teacher S.H. Baran-Butovych. **The aim of the article:** on the basis of available sources and historiographical materials, to characterize the selfless activity of the scientist, teacher and public figure S.H. Baran-Butovych in the direction of local history and tourism work. **The relevance of the research** is determined by the activation of local lore studies in the 21st century. A detailed study of the history of the regions and their prominent figures contributes to the awakening of national self-awareness of Ukrainian people, their historical memory, and the consolidation of the nation. In this context, the significance of the historical and local history activity of S.H. Baran-Butovych for Chernihiv Oblast was studied, as well as his contribution to the study of the history of Ukraine.

Scientific novelty: the article presents the activities of S.H. Baran-Butovych in certain periods of his life, his scientific works of local history are characterized. These are thematic articles in the newspapers *Ukrainian Polissya (Ukrainian Courier)* and the studio that played an important role in the development of local history – ‘Chernihiv as an object of historical and local history excursions’ (1931). Information is provided about the trials of the scientist’s fate in the 1930s of the 20th century.

The methodological basis of the work is based on the biographical method, using the principles of scientific objectivism, historicism, and systematicity with the use of general scientific methods of synthesis, analysis, and generalization.

Conclusions. The article presents the historical and local history activities of S.H. Baran-Butovych, his participation in the creation of the Chernihiv excursion bureau is highlighted, his works are analyzed and their importance for the development of local history in the Chernihiv region is determined.

Activities of S.H. Barana-Butovych contributed to further development of local history and tourism industry of Chernihiv, and his articles in newspapers, as well as the work ‘Chernihiv as an object of historical and local history excursions’ contributed to drawing attention to the historical past of Ukraine, in particular, Chernihiv Oblast, and were also important sources of formation of national values, consciousness and worldview.

Keywords: S.H. Baran-Butovych, local history, Chernihiv excursion bureau

* Post-graduate student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Local Lore of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium», Chernihiv, Ukraine. E-mail: yaroslavtrykashnyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

**ІСТОРИКО–КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ
СТЕПАНА ГАВРИЛОВИЧА БАРАНА–БУТОВИЧА (1877–1944)**

Ярослав Трикашній*

Анотація

Стаття присвячена українському історику, археологу, краєзнавцю та педагогу С.Г. Барану–Бутовичу. **Мета статті:** на основі наявних джерел та історіографічних матеріалів схарактеризувати самовіддану діяльність ученого, педагога і громадського діяча С.Г. Барана–Бутовича у напрямку краєзнавчо–туристичної роботи. **Актуальність дослідження** зумовлена активізацією у ХХІ ст. краєзнавчих досліджень. Детальне вивчення історії регіонів, його видатних постатей сприяє пробудженню національної самосвідомості українського народу, його історичної пам'яті, консолідації нації. У цьому контексті розглянуто значення історико–краєзнавчої діяльності С.Г. Барана–Бутовича для Чернігівщини, а також його внесок у вивчення історії України.

Наукова новизна: у статті представлено діяльність С.Г. Барана–Бутовича у певні періоди його життя, схарактеризовано його наукові праці краєзнавчого характеру. Це тематичні статті у газетах «Українське Полісся» («Український кур'єр») та студія, яка відіграла важливу роль у розвитку краєзнавства – «Чернігів, як об'єкт історико–краєзнавчих екскурсій» (1931 р.). Надано інформацію про випробування долі науковця у 30–х рр. ХХ ст.

Методологічна основа роботи ґрунтується на біографічному методі, з використанням принципів наукового об'єктивізму, історизму та системності із застосуванням загальнонаукових методів синтезу, аналізу та узагальнення.

Висновки. У статті представлена історико–краєзнавча діяльність С.Г. Барана–Бутовича, висвітлена його участь у створенні Чернігівського екскурсійного бюро, проаналізовано його праці та визначено їх значення для розвитку краєзнавства на Чернігівщині.

Діяльність С.Г. Барана–Бутовича сприяла подальшому розвитку краєзнавчо–туристичної галузі Чернігова, а його статті у газетах, а також праця «Чернігів, як об'єкт історико–краєзнавчих екскурсій» сприяли приверненню уваги до історичного минулого України, зокрема, Чернігівщини, а також були важливими джерелами формування національних цінностей, свідомості й світогляду.

Ключові слова: С.Г. Баран–Бутович, краєзнавство, Чернігівське екскурсійне бюро

Цитування: Трикашній, Я. (2024). Історико–краєзнавча діяльність Степана Гавриловича Барана–Бутовича (1877–1944). *Консенсус*, 1, 137–145.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/98>

* аспірант кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка, Чернігів, Україна. E-mail: yaroslavtrykashnyi@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7784-877X>

Постановка проблеми. Історичне краєзнавство дозволяє вивчити історію народу, відродити його культуру. Протягом тривалого часу краєзнавство виступає своєрідним підґрунтям історичної науки та надає широку палітру можливостей для наукових узагальнень.

У процесі розбудови державності України, відродження національної самосвідомості та духовності українського народу, значною мірою зростає інтерес до вітчизняної історії. Одним з пріоритетних напрямків в історичних дослідженнях на сучасному етапі є вивчення минулого окремих регіонів, міст, а також персоналій, які суттєво впливали на історичний процес та долю як держави, так і людей своєю діяльністю.

Особистісний вимір в історії, оцінка ролі особистості у історичному контексті належать до категорії найбільш складних проблем, які неможливо вирішити однозначно.

Життя і діяльність С.Г. Барана-Бутовича, його наукова спадщина останнім часом викликає зацікавлення фахівців різних напрямів – істориків, музеєзнавців, краєзнавців, археологів тощо. Значення його персоналії для розвитку історичного краєзнавства, освіти та туризму на Чернігівщині важко переоцінити, а зважаючи на недостатнє висвітлення його особистості у вітчизняній історіографії, дослідження його життя та діяльності, наукового доробку є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи історіографію виголошеної теми, необхідно зазначити, що незважаючи на наявність таких наукових студій як «Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення», «Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині» та ін., присвячених діяльності чернігівського історика-краєзнавця, освітянина, археолога та музеєзнавця С.Г. Барана-Бутовича, ця тема потребує подальшого вивчення та узагальнення.

Займаючись дослідженням даної теми, ми не можемо оминати увагою доробок науковців різних напрямів, які згадували у своїх працях персоналію С.Г. Барана-Бутовича, адже саме їх напрацювання є відправною точкою у розкритті питання. Як правило, інформація про С.Г. Барана-Бутовича, зустрічається або у довідниках з історії України, або у студіях регіональних дослідників.

Так, важливою подією у науковому житті України стало видання «Енциклопедії історії України». Цьому сприяла ґрунтовна робота українських науковців, яка створила належний фундамент для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів радянського часу і підготування якісно іншого словника у порівнянні з «Радянською енциклопедією історії України».

Редакційна колегія керувалася певними критеріями у відборі персоналій. Обираючи вчених-істориків головним був не формальний критерій (наприклад, наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки¹.

¹ Передмова. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 6.

До цього переліку включено і С.Г. Барана-Бутовича, як педагога, музейного працівника, історика та археолога. Автором статті про нього став О.Б. Коваленко². У ній подаються біографічні відомості, а також наводяться його основні наукові студії.

У науковому журналі «Сіверянський літопис» представлена розвідка В. Пилипенка та В. Кириченка, в якій проаналізовано роботу Чернігівського екскурсійного бюро на початковому етапі його розвитку, описано процес його становлення. Крім того розглянуто структуру бюро, його склад та діяльність учасників³.

Однією з найбільш ґрунтовних робіт, присвячених постаті С.Г. Барана-Бутовича, можна вважати статтю І.С. Азарх «Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення» (2017)⁴. У ній авторка здійснила спробу переосмислення життєвого шляху і наукового доробку С. Г. Барана-Бутовича. Розглядається його практична і теоретична діяльність в різних наукових та навчальних установах у 1930-х рр., а також його діяльність на посаді завідувача відділом культури і освіти Чернігівської міської управи в 1941–1943 рр. Проаналізовано стосунки науковця з представниками українського національно-визвольного руху в окупаційний період.

На початку 2022 р. О.М. Кіріченко захистила дисертацію з теми «Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.», в якій приділено увагу публікаціям С.Г. Барана-Бутовича в окупаційній пресі Чернігова, зокрема у газетах «Українське Полісся» та «Український кур'єр»⁵.

Важливу інформацію містить розвідка Т. Дорохіної та Л. Рябус, де згадується і діяльність С.Г. Барана-Бутовича, зокрема, його статті в газеті «Українське Полісся»⁶.

Метою дослідження є здійснення комплексного аналізу краєзнавчо-туристичної діяльності ученого, краєзнавця та педагога С.Г. Барана-Бутовича, а також визначення можливих напрямів проведення подальших досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. С.Г. Баран-Бутович народився у селі Козел (нині смт Михайло-Коцюбинське) Чернігівського повіту Чернігівської губернії. У 1897 р. він закінчив Чернігівську духовну семінарію і вступив до Петербурзького історико-філологічного інституту, який закінчив у 1901 р. за відділенням історії, географії та давніх мов з науковим званням кандидата наук⁷.

² Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1. А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 182.

³ Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2017. Вип. 3. С. 148–153.

⁴ Азарх І. Нові аспекти біографії С.Г. Баран-Бутовича: погляд з сьогодення. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. Вип. 19. С. 128.

⁵ Кіріченко О. Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.: дис... д-ра філософії: 07.00.01. Чернігів, 2022. 291 с.

⁶ Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 183–188.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507–ФП. Т. 2. Арк. 1373в.

Працював у навчальних закладах міст Олександрівськ (нині Запоріжжя), Варшава і Москва. У 1918 р. переїхав до Чернігова, де почав займатися викладацькою діяльністю у Чернігівському інституті народної освіти та школах міста. Крім того, він брав участь у діяльності Чернігівського наукового товариства⁸ та працював у Чернігівському історичному музеї⁹.

У контексті розгляду питання, варто зазначити, що краєзнавчо-туристична діяльність на тоді тільки зародилася, не було єдиних методичних центрів і кваліфікованих фахівців. У цих умовах важлива роль відводилася ініціативним та відповідальним фахівцям, одним з яких був С.Г. Баран-Бутович.

Незважаючи на досить складну політичну обстановку, в 1919 р. за ініціативою Союзу робітників освіти, у Чернігові було створено екскурсійну комісію, керувати якою було доручено С.Г. Барану-Бутовичу. Свою роботу він розпочав з розробки методики організації екскурсій, підготовки екскурсіводів та тематики екскурсій. Як результат – лише за весну 1919 р. було організовано 360 шкільних екскурсій на підприємства, природу та у музеї¹⁰.

Централізація екскурсійної роботи та поєднання краєзнавчої діяльності у Чернігові, призвели до того, що 27 березня 1920 р. було створено Чернігівське екскурсійне бюро. Ініціатором створення стала Чернігівська Губнаросвіта. До складу екскурсійного бюро увійшов і С.Г. Баран-Бутович, отримавши посаду інструктора.

Період його роботи характеризується значними напрацюваннями у діяльності бюро. Крім безпосереднього проведення екскурсій, він брав активну участь у розробці маршрутів екскурсій та займався підготовкою фахівців. Розроблялися маршрути екскурсій до Седнева та Батурина. Плани екскурсій розроблялися відповідно до вимог нової трудової школи, у якій був передбачений зв'язок з місцевим краєзнавчим матеріалом, з виробничою практикою, трудовим життям країни, рідного краю¹¹. Також, варто відзначити, що Чернігівське екскурсійне бюро провадило і наукову діяльність. Зокрема, було організовано кілька археологічних експедицій для дослідження неолітичних стоянок і поселень давньоруського періоду на околицях Чернігова. С.Г. Баран-Бутович, як відомий історик брав у них активну участь.

У 1923 р. С. Г. Барана-Бутовича за сумісництвом було призначено завідуючим Екскурсійним бюро при екскурсійно-виставково-музейному відділі Губнаросвіти.

⁸ Чернігівське наукове товариство створене у 1920 р., як філія Українського наукового товариства у Києві, а з 1925 р. почало діяти у системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Товариство відіграло значну роль у розвитку історико-краєзнавчих досліджень у регіоні, займаючись археологічними, архітектурними, фольклорно-етнографічними та ін. студіями.

⁹ Коваленко О.Б. Баран-Бутович Степан Гаврилович. Енциклопедія історії України: У 10 т. Т. 1. А–В. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2003. С. 182.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507-ФП. Т. 2. Арк. 154зв.

¹¹ Кириченко В., Пилипенко В. Чернігівське екскурсійне бюро (1919–1924 рр.) та початок шкільного туризму на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2017. Вип. 3. С. 150.

Наступного року, внаслідок трансформації екскурсійне бюро увійшло до складу Чернігівського історичного музею, а С.Г. Баран-Бутович 15 травня 1924 р. отримав посаду «завідувача екскурсійним бюро при держмузеї»¹², на якій він працював до середини 1927 р.¹³

Реорганізація бюро, позитивно вплинула на розвиток екскурсійної справи. Так, лише кількість музейних екскурсій з 24 з 335 учасниками у квітні 1924 р., виросла до 72 з 1400 екскурсантами у червні 1924 р.¹⁴

З екскурсійних пунктів найбільш відвідуваними були наступні:

Гуманітарні – 1. Язичницькі кладовища сіверян, печери; 2. Старий Чернігів і пам'ятки домонгольського періоду; 3. Архітектурні пам'ятки XVII–XVIII ст.

Природно-наукові – 1. Ялівщина, Подусівка: боротьба за існування в природі; 2. Педагогічний музей ІНО; 3. Сліди льодовикового періоду; 4. Бесіди про світобудову.

Виробничі – відвідування електричної та водопровідної станцій, державної типографії¹⁵.

Екскурсійна справа цього періоду була розрахована не тільки на освітян та школярів міста, а й на містян і туристів. Розширюючи тематику екскурсій, нові маршрути розробили до броварень, спиртзаводів та хімічних підприємств¹⁶.

У контексті історико-краєзнавчої діяльності С.Г. Барана-Бутовича, ми хотіли б згадати про його працю «Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій», яка розміщена у першому томі «Записок Чернігівського наукового товариства». Цілком можливо, що вона була підготовлена для екскурсиводів Чернігова. У роботі надано практичні поради з приводу організації екскурсій по місту, характеризуються основні архітектурні пам'ятки, наводиться короткий нарис історії міста. Характеризуючи топографію Чернігова та його архітектуру, автор детально описує пам'ятки «малярства великокнязівської доби» – фресковий живопис Успенського і Спаського соборів. Крім того, у роботі даються поради в яку пору року краще відвідати місто та яким транспортом це краще здійснити. С.Г. Баран-Бутович характеризує Чернігів, як один з найвидатніших об'єктів для історико-краєзнавчих екскурсій.

Краєзнавча та екскурсійна справа, яка отримала свій розвиток завдяки роботі С.Г. Барана-Бутовича, потребувала методичних рекомендацій для фахівців-екскурсиводів. Представлена студія мала неабияке значення для цієї сфери діяльності.

У 1930-х рр. С.Г. Барана-Бутовича не оминула доля багатьох представників інтелігенції того часу. 1934 р. його було звільнено з Чернігівського історичного музею за «протягування контрреволюційних, буржуазних і буржуазно-націоналістичних

¹² Держаний архів Чернігівської області (далі –ДАЧО). Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1850. Арк. 333в.

¹³ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507-ФП. Т. 2. Арк. 1513в.

¹⁴ ДАЧО, Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1850. Арк. 333в.

¹⁵ Там само. Арк. 39.

¹⁶ ДАЧО. Ф. Р-593, Оп. 1, Спр. 1728. Арк. 98.

теорій і пропаганду контрреволюційного троцькізму в експозиції музею»¹⁷. Через кілька років, слідчі органи відкрили проти С.Г. Барана-Бутовича кримінальну справу, в основу якої було покладено звинувачення 1934 р. з серпня 1938 р. його було заарештовано і засуджено до 8 років позбавлення волі. Через погрози, фізичний та моральний тиск, слідчим вдалося «вибити» зізнання в інкримінованих злочинах. Однак, С.Г. Баран-Бутович не змирився з таким станом речей і подав касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР. 15 травня 1939 р. його було звільнено з в'язниці.

Зі встановленням у Чернігові окупаційної влади у 1941 р. С.Г. Баран-Бутович відновив трудову діяльність. Спочатку він виконував канцелярську роботу при старостаті міста Чернігова, а згодом, з 01.12.1941 р. по 19.09.1943 р. займав посаду завідувача Відділу культури та освіти міської управи. За цей період йому вдалося організувати роботу зі збереження пам'яток старовини. Зокрема, було створено архівне управління і музейний фонд, які займалися порятунком залишків колекцій та значною мірою зруйнованих під час бомбардування міста Чернігова у серпні 1941 р. Він організував проведення розкопок на згарищі будівлі історичного музею, під час яких було виявлено і частково описано понад 3 000 цінних музейних експонатів¹⁸.

Крім того, С.Г. Баран-Бутович досить активно публікувався у місцевих газетах «Українське Полісся» та «Український кур'єр». У першій з них він був позаштатним кореспондентом. Тематика його публікацій була досить різноманітною: історична тематика, робота чернігівських культурно-просвітніх закладів¹⁹.

С.Г. Баран-Бутович розумів, що «уважне вивчення минулого своєї Батьківщини дає кожній культурній людині можливість, усвідомлюючи історичний досвід попередніх поколінь, добре орієнтуватися у складному перебігу сучасних подій і досить чітко уявляючи собі перспективи майбутнього, скеровувати свою діяльність у напрямку найбільшої користі свого народу»²⁰. Тому свою роботу він спрямовував у русло просвітницької діяльності, з широким висвітленням історичних особливостей регіону.

У статті «Видатна пам'ятка дружби двох народів», присвяченій Троїцькій соборній церкві Троїцько-Іллїнського монастиря, автор розповідав про процес створення храму, особливості його структури, при цьому увагу приділив деталям, зокрема іконостасу.

Крім того, автор наголосив на важливому краєзнавчому аспекті – особливому становищі Чернігова, який за його переконанням «серед міст України, своїми видатними архітектурними пам'ятками старовини посідає перше місце після Києва. Це вказує на ту велику політичну й культурну роль, яку відігравав Чернігів у минулому українського народу»²¹.

¹⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6. Спр. 76507-ФП. Т. 2. Арк. 152.

¹⁸ Рига Д. Руйнування споруди колишнього благородного пансіону Чернігівської класичної чоловічої гімназії в роки Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2018. Вип. 4. С. 54–55.

¹⁹ Дорохіна Т., Рябус Л. Редакція газети «Українське Полісся» в Чернігові у період німецької окупації 1941–1943 років. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 186.

²⁰ Баран-Бутович С. Видатна пам'ятка дружби двох народів. *Українське Полісся*. 1942. № 41. С. 1–2.

²¹ *Ibid.*

Схожими за спрямуванням є статті «Найстародавніша монументальна пам'ятка України», мова в якій йде про Чернігівський Спасо-Преображенський кафедральний собор та «Чернігівські Антонієві печери і Іллінський храм». Автор схарактеризував Чернігівський Спасо-Преображенський кафедральний собор, як «унікальну, найціннішу перлину у скарбниці монументальних пам'яток України, осередок навколо якого ключем кипіло життя м. Чернігова, що він був серцем, яке регулювало кровообіг творчої сили та енергії, як м. Чернігова, так і всього могутнього племені сіверян – наших предків, з того часу, як вони стали християнами»²². Що ж до Іллінського храму, то важлива інформація наведена про його будівництво і реставрацію. Крім того, згадується Іллінська друкарня та один з найвідоміших її працівників Леонтій Тарасевич²³.

Цікавий матеріал подається у статті, в якій С.Г. Баран-Бутович розповідає про Чернігівську гравітаційну аномалію, розташовану на території Чернігова, Седнева, Довжика, Любеча та Лоева. У статті подаються результати експедицій, що досліджували ці території, та наголошується на унікальності краю²⁴.

Висновки. Таким чином, історико-краєзнавча, науково-дослідна, методична, а також навчально-просвітницька діяльність С.Г. Барана-Бутовича мала велике значення для розвитку регіону. За довгий час роботи йому вдалося втілити в життя значну частину своїх задумів, що дозволило активізувати краєзнавчо-туристичну діяльність у Чернігові.

Розглядаючи у своїх студіях особливості рідного краю, С.Г. Баран-Бутович, як досвідчений педагог та краєзнавець, вбачав у цьому певний виховний аспект, адже природні особливості, історичне минуле народу та його культура є важливими джерелами формування національної свідомості і світогляду, всебічного і гармонійного розвитку.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку повинні бути спрямовані на поглиблене дослідження особистого архіву С.Г. Барана-Бутовича, який зберігається у Державному архіві Чернігівської області.

REFERENCES

- Azarkh, I.S. (2017). Novi aspekty biohrafi S.H. Baran-Butovycha: pohliad z sohodennia [New aspects of the biography of S.H. Baran-Butovych: a view from today]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 19, P. 124–140 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1942). Chernihivska hravitatsiina anomaliia [Chernihiv gravity anomaly]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 51, P. 1 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1943). Chernihivski Antoniievi pechery i Illinskyi khram [Chernihiv Anthony's Caves and Illinsky Temple]. *Ukrainskyi kurier – Ukrainian courier*, 5, P. 3 [in Ukrainian].

²² Баран-Бутович С. Найстародавніша монументальна пам'ятка України. *Українське Полісся*. 1942. № 65. С. 2.

²³ Баран-Бутович С. Чернігівські Антонієві печери і Іллінський храм. *Український кур'єр*. 1943. № 5. С. 3.

²⁴ Баран-Бутович С. Чернігівська гравітаційна аномалія. *Українське Полісся*. 1942. № 51. С. 1.

- Baran-Butovych, S.H. (1942). Naistarodavnisha monumentalna pamiatka Ukrainy [The oldest monumental landmark of Ukraine]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 65, P. 2 [in Ukrainian].
- Baran-Butovych, S.H. (1942). Vydatna pamiatka druzhby dvokh narodiv [An outstanding monument of friendship between two peoples]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Polissia*, 41, P. 1-2 [in Ukrainian].
- Dorokhina, T. & Riabus, L. (2018). Redaktsiia hazety «Ukrainske Polissia» v Chernihovi u period nimetskoï okupatsii 1941-1943 rokiv [The editorial office of the newspaper «Ukrainian Polissya» in Chernihiv during the German occupation of 1941-1943]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 5, 183-188 [in Ukrainian].
- Kyrychenko, V. & Pylypenko, V. (2017). Chernihivske ekskursiine biuro (1919-1924 rr.) ta pochatok shkilnoho turyzmu na Chernihivshchyni [Chernihiv excursion bureau (1919-1924) and the beginning of school tourism in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys–Severyan annals*, 3, P. 148-153 [in Ukrainian].
- Kovalenko, O.B. (2003). Baran-Butovych Stepan Havrylovych [Baran-Butovych Stepan Gavrylovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine* (Vol. 1), (P. 182). Kyiv: VD «Naukova dumka» [in Ukrainian].
- Ryha, D. (2018). Ruinuvannia sporudy kolyshnoho blahorodnoho pansionu Chernihivskoi klasychnoi cholovichoï himnazii v roky Druhoï svitovoi viiny [The destruction of the building of the former noble boarding house of the Chernihiv classical male gymnasium during the Second World War]. *Siverianskyi litopys – Severyan annals*, 4, P. 54-55 [in Ukrainian].